

К. Л. ХАЗАНАВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

ЗБОРНЫЯ ЛІЧЭБНІКІ Ў БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗКАХ І ПРЫМАЎКАХ

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці ўжывання зборных лічэбнікаў у беларускіх прыказках і прымаўках. Зборныя лічэбнікі абазначаюць сукупнасць асоб, прадметаў, з’яў і ўтвараюцца ад праславянскіх асноў колькасных лічэбнікаў з дапамогай славянскіх словаўтваральных сродкаў. Самы пашыраны ў мове беларускіх прыказак і прымавак зборны лічэбнік *двое*. Часта ў выслоўях ужываецца некалькі зборных лічэбнікаў, што яскрава выяўляе супастаўленне або супрацьпастаўленне пэўных рэалій у адпаведнай колькасці.

Беларускія прымаўкі і прыказкі перадаюць мудрасць народа, назапашаную на працягу стагоддзяў і адлюстроўваюць у сваім слоўніку асаблівасці мовы беларусаў розных гістарычных перыядаў. У прымаўках і прыказках захоўваюцца розныя лексіка-граматычныя групы. Этналінгвістычнае даследаванне моўнага багацця беларускіх парэмій спрыяе найбольш поўнаму выяўленню тэндэнцый гістарычнага развіцця беларускай мовы на працягу стагоддзяў.

Адной з пашыраных у беларускіх прыказках і прымаўках лексіка-семантычных груп з’яўляюцца найменні лікаў. Гэтыя моўныя адзінкі не адразу сфарміраваліся ў адзіную часціну мовы. Назвы лікаў склаліся ў асобную лексіка-граматычную катэгорыю гістарычна значна пазней за іншыя імёны. Аднак гэта не паўплывала на іх частае выкарыстанне ў складзе беларускіх фальклорных твораў. У мове прыказак і прымавак сустракаюцца ў розных стылістычных ужываннях найменне ліку *адзін* [1], распаўсюджана таксама лікавае найменне *два* [2], якое ў старажытнасці было фармальным выяўленнем значэння парнасці і ідэнтыфікатарам парнага ліку. Неабходна заўважыць, “беларускія прыказкі і прымаўкі, як і іншыя фальклорныя творы, фіксуюць захаванне ў гаворках старажытных рэфлексаў парнага ліку, што дыхранічна абумоўлівае наяўнасць варыянтных лічэбнікавых формаў у разгледжаных выразках” [2, с. 118].

Асобнай групай лікавых найменняў у мове беларускіх народных парэмій, вартай лінгвістычнай увагі, з’яўляюцца зборныя лічэбнікі. Мэтазгодна ўгадаць, што “лічэбнікі, якія адносяцца да гэтай групы, абазначаюць пэўную колькасць як сукупнасць і ў значнай ступені маюць прадметнае значэнне” [3, с. 262].

У беларускім мовазнаўстве выдзяляецца абмежаваная колькасць зборных лічэбнікаў: “*двое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзевяцера, дзесяцера*” [3, с. 262]. Разам з тым адзначаецца, што “зборныя лічэбнікі, утвораныя ад слоў звыш *дзесяці*, сустракаюцца рэдка” [3, с. 262].

Для слоўнікавага складу беларускіх народных прыказак і прымавак уласціва пашыранае выкарыстанне зборнага лічэбніка *двое*: *Калі (дзе) двое б’юцца, трэцяму карыць* [4, с. 254].

У беларускіх парэміях зборны лічэбнік *двое* ўжываецца з назоўнікамі ў форме множнага ліку, што абазначаюць парныя прадметы: *Не любіць гаспадарка двое пар ботаў (чобат) насіць* [5, с. 54]. Часам лічэбнік *двое* спалучаецца ў народным выслоўі з множналікавымі субстантывамі: *Сем паноў, двое итаноў; хто раней устаў, той итаны ўзяў* [6, с. 410]. Сустракаюцца таксама выразы, у якіх названы лічэбнік ужываецца з найменнямі, якія маюць значэнне зборнасці: *Двое дзетак, як дзве окі ў лобе* [5, с. 114].

У мове беларускіх парэмій зборны лічэбнік *двое* можа ўжывацца і без назоўніка. Звычайна інфармацыя пра суб’екта дзеяння ў такіх выпадках вынікае з кантэксту і як бы маецца на ўвазе: *Гдзе двое гаспадаруюць, там парадку мала* [5, с. 53].

У складзе многіх народных выслоўяў зборны лічэбнік *двое* абазначае асоб. Як заўважаюць мовазнаўцы, “ужыванне лічэбніка без назоўніка для ўказання на асобу нярэдка бывае няпэўным, у такіх выпадках у ім спалучаецца значэнне колькасці як сукупнасці з адценнем няпэўнасці” [3, с. 263]: *Прыйшлі: адзін з лапатай, двое з насілкамі* [5, с. 145].

Паказаныя беларускія народныя парэміі адлюстроўваюць частае ўжыванне зборнага лічэбніка *двое* ў выразе разам з іншымі лічэбнікамі.

Звычайна зборны лічэбнік *двое* выкарыстоўваецца ў адным выслоўі з лічэбнікамі, што належаць да розных разрадаў. Сустрэкаецца ўжыванне зборнага лічэбніка *двое* і колькаснага лічэбніка *адзін* (*адна, адно*): *Летілае свае вока адно, чым чужых двое* [5, с. 207]. У такіх выпадках лічэбнікі маюць на мэце падкрэсліць супрацьпастаўленне паказаных у выслоўі рэалій. Спалучаецца ў прыказках лічэбнік *двое* ў супастаўленні з парадкавым лічэбнікам: *Дзе двое, там рада, а дзе трэця, там здрада* [5, с. 48]; *Калі (дзе) двое б’юцца, трэцяму карысць* [4, с. 254].

Цікавым з’яўляецца спалучэнне ў беларускім народным выслоўі зборнага лічэбніка *двое* з аднакаранёвым колькасным лічэбнікам. У такім кантэкстуальным акружэнні адбываецца параўнанне названых у выразе з’яў, фармальна падмацаваных параўнальным злучнікам: *Двое дзетак, як дзве окі ў лобе* [5, с. 114].

Беларуская вусная народная творчасць прапануе варыянтнасць прыказак і прымавак з выкарыстаннем некалькіх лічэбнікаў, адзін з якіх – зборнік лічэбнік *двое*. Пры гэтым парэмійныя варыянты адрозніваюцца менавіта формамі лікавага наймення *два*: *Калі (дзе) двое б’юцца, трэцяму карысць* [4, с. 254]; *Дзе двух сварацца, там трэці карыстаецца* [5, с. 398]; *Дзе двух б’юцца, там трэці карыстае* [5, с. 398]. Форма лічэбніка *двух* (*двох*) этымалагічна звязана з мужчынска-асабовай форма адпаведніка лічэбніка ў польскай мове *dwóch*. Гэта форма назоўнага склону адзіночнага ліку лічэбніка *два*, якая ўжываецца з назвамі асоб мужчынскага полу. Пры гэтай форме лічэбніка ў польскай мове ўжываецца назоўнік у форме роднага склону множнага ліку, а выказнік, выражаны дзеясловам, ставіцца ў форме 3 асобы адзіночнага ліку, а ў дзеясловаў прошлага часу і ўмоўнага ладу – у форме ніякага роду. У прыведзеных варыянтах беларускіх прыказак формы лічэбніка *двух* (*двох*) ужываюцца без назоўнікаў, надаючы адценне няпэўнасці, аднак генетычная сувязь спалучэння з назвамі асоб мужчынскага полу дазволіла гэтым формам стаць варыянтамі для зборнага лічэбніка, бо адна з уласцівасцей зборных лічэбнікаў – гэта спалучэнне з назвамі асоб мужчынскага полу.

Зборны лічэбнік *двое* ў беларускай мове стаў утваральнай базай для прыслоўяў. Колькаснае прыслоўе *ўдвое* ўтварылася ад зборнага лічэбніка *двое* пры дапамозе прыстаўкі *у-*. У разгледжаных фальклорных выразях прыслоўе *ўдвое* характарызуе дзеянне ў адносінах яго інтэнсіўнасці з адценнем павелічэння: *Хоць укараціў, да ўдвое скруціў* [5, с. 291]. Адлічэбнікавае прыслоўе сустракаецца ў многіх прыказках і прымаўках: *3 ім гора, а без яго ўдвое* [5, с. 64]; *3 дзеткамі гора, а без дзетак удвое* [5, с. 120]; *Сытаму гора, а галоднаму ўдвое* [5, с. 427]; *Дарагое паносіцца ўдвое* [6, с. 467].

У складзе беларускіх парэмій адзначаецца таксама адлічэбнікавае прыслоўе *надвое*: *Можна надвое варожа* [4, с. 325]. Прыслоўе *надвое* ўтварылася ад зборнага лічэбніка *двое* пры дапамозе прыстаўкі *на-*. Адлічэбнікавае прыслоўе *надвое* ў беларускіх прыказках абазначае магчымасць падвойнага разумення пэўных з’яў і рэалій: *Надвое бабка варажыла* [5, с. 174]. У беларускім фальклоры назіраецца варыянтнасць названага адлічэбнікавага прыслоўя:

– з націскам на корані зборнага лічэбніка, які стаў утваральнай асновай для прыслоўя: *Тая баба надво́е варажыла: быў бы панам, была, не была* [5, с. 174];

– з націскам на прыслоўным суфіксе: *Баба надва́я варажыла: ліба ўмрэць, ліба будзець жыва* [5, с. 174].

Стылістычнай уласцівасцю беларускіх народных прыказак і прымавак з’яўляецца ўжыванне ў складзе аднаго выразу больш за двух лічэбнікаў. Такі прыём дазваляе яскрава адлюстраваць у выслоўі супастаўленне некалькіх з’яў. Часта ў парэміях гэтае супастаўленне адбываецца праз выкарыстанне колькаснага лічэбніка *адзін* (*адна, адно*) і зборных лічэбнікаў *двое, трое*: *Адно дзіця – няма дзяцей, двое дзяцей – што адно, а трое – сям’я* [4, с. 59]. Гэтая

прыказка мае ў беларускім фальклоры некалькі варыянтаў, усе з іх утрымліваюць у сваім складзе супастаўленне, выражанае праз зборныя лічэбнікі: *Адно дзіця, то так, як жадно, а двое, то палавіна дзіця, а як трое, то ўжо дзіця цэлае* [5, с. 117]; *Адно дзіця – не дзіця, двое дзяцей – палова дзіцяці, трое дзяцей – гэта дзіця* [5, с. 117]. Нельга не адзначыць, што багацце беларускай скарбонкі вуснай народнай творчасці выяўляецца ў тым, што ў іншых варыянтах нагаданага выслоўя выкарыстоўваюцца колькасныя лічэбнікі: *Адзін сын – не сын; два сыны – паўсына; тры сыны – сын* [5, с. 117]; *Адзін сын – не сын, два – паўсына, а тры – цэлая гаспадарка* [5, с. 117].

У мове беларускіх прыказак і прымавак сустракаецца зборны лічэбнік, які абазначае сукупнасць трох асоб або з’яў: *Трое ў хаце, і не знаём, як пад’есць* [6, с. 228]. Зборны лічэбнік *трое* ўтвораны ад праславянскай асновы **trь-* пры дапамозе суфікса *-e*.

Зборныя лічэбнікі ад іншых простых колькасных лічэбнікаў у беларускай мове ўтвараюцца паводле іншай дэрывацыйнай мадэлі, з дапамогай іншых словаўтваральных сродкаў: да праславянскай асновы колькаснага лічэбніка далучаюцца суфіксы *-o* і *-er-*. Для гаворак беларускай мовы ўласцівая варыянтнасць зборнага лічэбніка, што абазначае колькасць, роўную *пяці*. Гэтая варыянтнасць адлюстроўваецца ў парэміях: *Памёр багаты – на **пяцёра** з хаты, а памёр бедны худачок – толькі поп ды дзячок* [4, с. 616]; *Памёр багаты – на **пяцера** з хаты, а памёр бедны худачок – толькі поп ды дзячок* [6, с. 431]; *З папавых рукавоў вышла б **пяцера** штаноў* [6, с. 326].

Акцэнталагічныя адрозненні назіраюцца таксама ў беларускіх гаворках, а таксама ў прыказках і прымаўках у зборным лічэбніку, што выяўляе колькасць *сем*. Націск можа быць на суфіксе: *Адзін з сошкай, а **сямёра** з ложкай* [4, с. 56]; *Сямёра аднаго не чакаюць* [4, с. 501]. У іншым варыянце зборны лічэбнік мае націск на корані: *Семера аднаго не ждуць* [6, с. 374].

Лінгвістычная ўвага да выкарыстання зборных лічэбнікаў у парэмійных творах выяўляе зваротную залежнасць частотнасці ўжывання лічэбніка ад колькасці, ім названай: зборныя лічэбнікі, якія паказваюць большую колькасць, узгадваюцца ў выслоўях радзей. Зрэдку ў беларускіх прыказках і прымаўках адзначаецца зборны лічэбнік *дзясяцера*: *Адзін з сошкаю, а **дзясяцера** з ложкаю* [4, с. 56]. Як і ў іншых выпадках, беларускі фальклор прапануе варыянт з адпаведным колькасным лічэбнікам: *Адзін з сошкаю, а **дзесяць** з ложкаю* [4, с. 56].

Да зборных лічэбнікаў адносяцца словы *абодва, абедзве*. Варта нагадаць, што “лічэбнікі *абодва, абедзве* маюць лексічнае значэнне ‘ўсе два, усе дзве’” [3, с. 263]. Лічэбнік *абодва* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага роду: *Два на гаду Юр’і ды **абодва** дурні: увосень халодны, а ўвясну галодны* [6, с. 99]; *Шут на шута трапіў, **абодва** плуты* [5, с. 376].

Лічэбнік *абедзве* ўжываецца з назоўнікамі жаночага роду. У беларускіх парэміях слова *абедзве* часцей выкарыстоўваецца без назоўніка: *Лазня лазню гудзяць, а **абедзве** стаяць у брудзе* [6, с. 193]. Пры гэтым папярэдні кантэкст выяўляе рэаліі, колькасць якіх называецца зборным лічэбнікам *абедзве*: *Рука руку мые, каб **абедзве** белыя былі* [6, с. 346]; *Што меў вісець за адну ногу, то лепш за **абедзве*** [6, с. 356].

У складзе беларускіх парэмій фіксуецца зборны лічэбнік *абое*: *Абое рабое* [5, с. 49]. Гэты лічэбнік можа абазначаць сукупнасць асоб мужчынскага і жаночага полу, а таксама дзяцей або маладых істот: *Кабыла лыса, жарабя рабое – паеў воўк **абое*** [6, с. 63]; *Бусенькі, бусенькі – **абое** галюсенькі* [5, с. 42].

Прыведзены фальклорны матэрыял сведчыць пра частае ўжыванне ў мове беларускіх народных прыказак і прымавак зборных лічэбнікаў. Зборныя лічэбнікі ў парэміях абазначаюць сукупнасць асоб, прадметаў, з’яў. Утвараюцца зборныя лічэбнікі ад праславянскіх асноў колькасных лічэбнікаў з дапамогай славянскіх словаўтваральных сродкаў. Самы пашыраны ў мове беларускіх прыказак і прымавак зборны лічэбнік *двое*, які ўжываецца як у спалучэнні з назоўнікамі, так і без іх. Зборныя лічэбнікі ў парэміях сінанімізуюцца з колькаснымі, што пацвярджаецца наяўнасцю прыказкавых варыянтаў, адрозных лічэбнікамі розных разрадаў. Часта ў выслоўях ужываецца некалькі зборных лічэбнікаў, што мае на мэце яскрава выявіць супастаўленне або супрацьпастаўленне пэўных рэалій у адпаведнай колькасці.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Хазанава, К. Л. Назва ліку *адзін* у беларускіх народных прыказках і прымаўках / К.Л. Хазанава // Тэкст: лінгвістычны і культуралагічны аспекты [Электронны рэсурс] : зборнік навуковых артыкулаў / Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў пры Гомельскім дзяржаўным універсітэце імя Францыска Скарыны ; рэдкал. : А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]. – Электр. тэкст. дадз. (аб'ём 2,40 МВ). – Гомель : ГДУ імя Ф.Скарыны, 2024. – Рэжым доступу: <http://conference.gsu.by>. – С. 118-122.

2 Хазанава, К. Л. Назва ліку *два (дзве)* у беларускіх народных прыказках і прымаўках / К.Л. Хазанава // Мова і культура: традыцыі і сучаснасць : да 100-годдзя з дня нараджэння прафесара У. В. Анічэнкі [Электронны рэсурс] : зборнік навуковых артыкулаў / Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Навукова-даследчы інстытут гісторыі і культуры ўсходнеславянскіх народаў пры ГДУ імя Ф. Скарыны ; рэдкал. : А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]. – Электр. тэкст. дадз. (аб'ём 1,45 МВ). – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2024. – Рэжым доступу: <http://conference.gsu.by>. – С. 114–118.

3 Граматыка беларускай мовы: у 2 т. Т. 1: Марфалогія / рэд. К. К. Атраховіч (Крапіва), М. Г. Булахаў. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1962. – 542 с.

4 Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.

5 Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Книга 2 / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : “Навука і тэхніка”, 1976. – 616 с.

6 Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Книга 1 / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 560 с.

The article research the peculiarities of the use of collective numerals in Belarusian proverbs and sayings. Collective numerals denote a set of persons, objects, phenomena and are formed from Proto-Slavic bases of quantitative numerals with the help of Slavic word-formation tools. The most common collective numeral in Belarusian proverbs and sayings is *dvoe (twain)*. Often in proverbs, several collective numerals are used, which clearly shows the comparison or opposition of certain realities in the corresponding number.